

KAPITTEL 4

Hva var det med Lillesand?

Argumenter for valg og vraking av stortingsrepresentanter 1862–1931

Berit Eide Johnsen

Fram til fylkessammenslåingen 1. januar 2020 var Lillesand en utkant i Aust-Agder. I sammenheng med stortingsvalg fikk man lenge inntrykk av at kandidater fra denne kommunen, faretruende nær Kristiansand, nærmest ble regnet som «politisk spedalske». Kristian Sundtoft (Høyre) stilte flere ganger til valg, men fikk aldri fast plass på Stortinget. Han møtte bare som vararepresentant i til sammen 30 dager i årene 1965–1997.¹ I 1998 meldte han seg ut av Høyre og året etter inn i Venstre, i ren protest og frustrasjon over sine tidligere partifeller. Det var særlig deres motstand mot ett Agder, og marginaliseringen av Lillesand, som lå under. Arne Thomassen (Høyre) fikk smake den samme medisinen. Han oppnådde ikke sikker plass i nominasjonsprosessen, og ble heller ikke valgt til stortingsrepresentant, verken i 2009, 2013 eller 2017.² «Jo lenger øst du har kommet i Aust-Agder, desto mer suspekt har Lillesand vært», konstaterte politisk redaktør i *Fædrelandsvennen*, Vidar Udjus, i november 2018. Men han fastslo samtidig at situasjonen plutselig var blitt snudd på hodet. Arne Thomassen var nemlig blitt valgt til Høyres fylkesordfører kandidat.³

1 Kristian Sundtoft, *stortinget.no*; Kristian Sundtoft, *Wikipedia*

2 Arne Thomassen, *stortinget.no*; Arne Thomassen, *Wikipedia*

3 Udjus 2018

Sitering av dette kapitlet: Johnsen, B.E. (2020). Hva var det med Lillesand? Argumenter for valg og vraking av stortingsrepresentanter 1862–1931. I Johnsen, B.E. og Vadum, K. (red.), *Grenseløst Agder. Det som skilte og det som bandt* (s. 75–103). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.111>

Lisens: CC BY-NC-ND.

Ingressen på nevnte kommentarartikkel slo fast at «den første vinneren av fylkessammenslåingen er allerede klar: Lillesand». Den forestående fylkessammenslåingen endret det mentale og faktiske kartet: Lillesand var ikke lenger i periferien av Aust-Agder, men midt i Agder. Både den første fylkesordføreren i det nye Agder – Arne Thomassen – og opposisjonslederen – Gro Bråten (Arbeiderpartiet), som inntil utgangen av 2019 var fylkesordfører i Aust-Agder – kommer derfra. Og Jorunn Lossius (Kristelig folkeparti) møter som fast vararepresentant på Stortinget.⁴ Vi må tilbake til før 1920 for å finne en tilsvarende sterk Lillesandsrepresentasjon regionalt og nasjonalt.

Hvor lenge ble Lillesand marginalisert? Kanskje allerede fra 1921, da en ny stortingsvalgordning endret området status fra relativt sentralt plassert i Sand krets til en utkant i Aust-Agder fylke. Muligens hadde også utviklingen fra valg uten politiske partier, via topartisystem til flere partier betydning. (Se nedenfor om valgordningen.) Og om ikke før, så skjedde det noe i forbindelse med åpningen av Varoddbrua i 1956 og den nye stamveien mellom Kristiansand og Lillesand, som ble åpnet i 1960. Kristiansands sentrifugalkraft sugde deretter Lillesand til seg, noe som økte avstanden til Aust-Agders fylkeshovedstad, Arendal. Men på 1800-tallet og i første del av 1900-tallet var situasjonen annerledes. Da var det nemlig fullt ut mulig for en lillesander å bli valgt til stortingsrepresentant.

I dette kapitlet er ikke temaet valgene fram til i dag. Det skal derimot dreie seg om argumenter for valg og vraking av stortingsrepresentanter fra Lillesandsområdet i årene 1862–1931. I løpet av disse knappe 70 årene kom det nemlig fire stortingsrepresentanter derfra. I 1862 hadde det gått 30 år siden den forrige stortingsrepresentanten hadde blitt valgt fra dette lokalområdet, gårdbruker Christen Andersen Østre Vallesverd (1797–1842) fra Høvåg. Han satt på Stortinget 1833–35. Noen fast representasjon på Stortinget har ikke nåværende Lillesand kommune (før 1962 bykommunen Lillesand og landkommunene Vestre Moland og Høvåg) hatt siden 1918, det vil si de siste vel hundre årene.

4 Jorunn Gleditsch Lossius, *stortinget.no*

I april 1862 ble losoldermann Jacob Svendsen (1823–93) valgt til stortingsmann i det indirekte valget i Nedenes amt, som da ble avholdt i Arendal. Han ble deretter vraket flere ganger, men oppnådde å bli valgt for ytterligere én periode: 1874–76. De tre øvrige var skipsreder J. A. Henschien (1836–95), som ble valgt i det indirekte valget i Nedenes amt for periodene 1892–94 og 1895–97, skolebestyrer og redaktør Noan Chr. Gauslaa (1864–1952), som ble valgt i direkte valg i enmannskrets for tre perioder fra 1907 og var møtende vararepresentant 1922–31, samt havnefogd Hans Thorvald Hansen (1854–1931), som møtte som vararepresentant 1911–12.⁵ Henschien var bosatt i Vestre Moland, like utenfor grensene til ladestedet Lillesand. De tre andre var bosatt i selve tettstedet Lillesand. Hansen satt bare en kortere periode på Stortinget, og representerte Frisinnede Venstre i valgsamarbeid med Høyre.⁶ Lite er undersøkt om hans virke der. I det følgende vil derfor oppmerksomheten bli rettet mot de tre øvrige: Svendsen, Henschien og Gauslaa.

Hva var bakgrunnen for at disse representantene ble valgt? Hvilke standpunkter inntok de, og hvilke interesser representerte de? Hvordan ble de valgt, og hvem stemte på dem? Hvordan var argumentasjonen på valgforsamlingene og i forbindelse med valgkampene? Hvilke rikspolitiske saker var det som vakte særlig engasjement i lokalmiljøet, og hvordan virket det inn på valgene?

I perioden 1862–1931 ble de lokale forholdene gradvis, og i langt større grad enn tidligere, influert av nasjonale utviklingstrekk og beslutninger. På sørlandskysten fulgte man derfor godt med i hva som ble diskutert og besluttet på Stortinget, i regjeringen og av Kongen. Det gjaldt ikke minst innen skipsfarten. Men bakgrunnsteppet er også den rikspolitiske polariseringen fra 1860-tallet, den som endte opp med dannelsen av partiene Venstre og Høyre i 1884, innføringen av parlamentarismen og utnevnelsen

5 Hans Thorvald Hansen var skipsfører til 1903, deretter skipsreder, dampskipsekspeditor (fra 1911) og havnefogd. Han var medlem av bystyret i 16 år fra 1908, og hadde mange kommunale verv. I 1912 ble han valgt til ordfører ved loddrekning, men måtte si fra seg vervet fordi han like etter fikk stillingen som havnefogd. Biografiske opplysninger: Lindstøl 1914a: 338; Rosenberg 1990: 19–20; Stangeby 2011: 6–7, 11.

6 Stangeby 2011: 11 skriver feilaktig: «I fire år var han varamann til Stortinget og [...] møtte [...] stort sett alle årene [...]» Stortingsperioden var tre år, 1910, 1911 og 1912, og Hansen møtte de to siste årene, 1911 og 1912, under B. K. Imenæs' sykdom. Han var medlem av protokollkomiteen.

av den første venstregeringen med Johan Sverdrup som statsminister. Andre viktige politiske saker var unionsoppløsningen og kongevalget i 1905, samt innføringen av kvinnestemmeretten i 1913. På denne tiden var også avholdssaken og kirkespørsmål viktige sakskomplekser som skapte stort engasjement og skarpe politiske skiller.

Mange av tidens viktige politiske spørsmål og diskusjoner vakte stort lokalt engasjement. Det kan vi få bekreftet når vi undersøker lokalavisene. I siste del av 1800-tallet ble det mer vanlig å lese aviser. *Den vestlandske Tidende*, den konservative avisen som utkom i Arendal, ble eksempelvis lest av mange. Det samme gjaldt kristianiaavisen *Morgenbladet*. Men ikke minst etter at *Lillesands-Posten* kom ut med sitt første nummer 9. september 1870, fulgte lokalbefolkningen med som aldri før. Denne venstreavisen fikk etter noen år – tilskyndet av at de politiske frontene tilspisset seg – sitt konservative motstykke i *Lillesands Tidende* (1882–84 og 1918–21) og *Lillesands Tilskuer* (1886–1918).

Valgordning og valgdeltakelse

Før vi går nærmere inn på valg og vraking av stortingsrepresentantene fra Lillesandsområdet, er det viktig å ha valgordningen klart for seg. For det første: Det var stortingsvalg hvert tredje år til og med valget i 1936. For det andre: Kjøpstedene utgjorde egne valgkretser inntil 1949. I Nedenes amt gjaldt det Grimstad og Arendal (sammen) samt Risør. Ladestedene, deriblant Lillesand, utgjorde til og med valget i 1903 en felles valgkrets sammen med landdistriktene i amtet. For det tredje: Fram til og med 1903 var det indirekte flertallsvalg (med valgmenn som igjen valgte stortingsrepresentanter). Prinsippet var at «the winner takes it all». Med andre ord: Den konstellasjonen som hadde flertall, fikk samtlige stortingsrepresentanter. I perioden 1906–1918 var det derimot direkte flertallsvalg i enmannskretser. Arendal–Grimstad (i fellesskap) og Risør valgte nå som før hver sin representant, mens resten av amtet var inndelt i fire kretser: Holt, Nedenes, Sand og Setesdal. De skulle velge hver sin stortingsrepresentant med personlig vararepresentant. Men så, fra og med valget i 1921, ble systemet igjen endret, denne gangen til forholdstallsvalg

i flermannskretser. Aust-Agder fylke, som det het fra 1919, utgjorde fra da av én krets. Og for det fjerde: Landdistriktene i Nedenes amt valgte tre stortingsrepresentanter fram til 1859, og deretter fire.

Tabell 1. Valgordningen ved stortingsvalg og representasjon fra Lillesand

1814-1903	1906-1918	1921-i dag
Valg hvert tredje år	Valg hvert tredje år	Valg hvert tredje år til og med 1936. Funksjonstiden endret til fire år i 1938.
Indirekte flertallsvalg	Direkte flertallsvalg i enmannskretser	Forholdstallsvalg i flermannskretser
I prestegjeldene/ herredene (inklusive ladestedene) ble det valgt valgmenn, som igjen valgte stortingsrepresentanter. Nedenes amt utgjorde én valgkommune. Kjøpstedene var egne valgkommuner.	Sand krets i Nedenes amt bestod av herredene Herefoss, Fjære, Landvik, Eide, Birkenes, Vestre Moland og Høvåg samt ladestedet Lillesand. Byene var egne kretser.	Aust-Agder fylke (fra 1919) var én valgkrets. 1949: Siste stortingsvalg med egne bykretser.
Jacob Svendsen: 1862-64 og 1874-76. J. A. Henschien: 1892-94 og 1895-97	N. Chr. Gauslaa: 1907-09, 1913-15 og 1916-18. Hans Thorvald Hansen: 1911-12 (fast møtende vararepresentant)	N. Chr. Gauslaa: 1922-31 (vararepresentant, møtte flere ganger) Kristian Sundtoft: 1965-69, 1981-85, 1993-97 (vararepresentant, møtte i til sammen 30 dager) Arne Thomassen: 2009-21: (vararepresentant, har møtt 18 dager) Jorunn Gleditsch Lossius: 2017-2021 (vararepresentant, har møtt fast fra januar 2019)

Hvor mange var det som stemte? Faktum er at en svært liten andel av den norske befolkningen stemte ved kommune- og stortingsvalgene på 1800-tallet. Fram til valget i 1909, da kvinner hadde begrenset stemmerett, var det bare menn som kunne stemme ved stortingsvalg. Først i 1913, med virkning fra valget 1915, oppnådde kvinner allmenn stemmerett.

I tidsrommet 1859-82 var i gjennomsnitt bare 75 prosent av den norske befolkningen i landdistriktene, der Lillesand, Vestre Moland og Høvåg

hørte hjemme, *stemmerettskvalifiserte*. Det gjaldt et litt høyere antall, åtte prosent, i Nedenes amt. Men bare 5,2 prosent av den norske befolkningen på landet stod i manntallet og var *stemmeberettigede* (4,9 prosent i Nedenes amt) i denne perioden. Og en enda mindre andel avla faktisk sin stemme: Ved stortingsvalgene mellom 1859 og 1882 gjaldt det i gjennomsnitt 47 prosent av de stemmeberettigede nordmenn på landet (og like under 50 prosent i landdistriktene i Nedenes amt).⁷

Fra og med 1882 var det flere stemmeberettigede og økende valgdeltakelse. Ved «riksrettsvalget» dette året, som mange har sett på som det første moderne valget i Norges historie, steg temperaturen mange hakk, og valgdeltakelsen var rekordhøy. Eksempelvis benyttet hele 93 prosent av de stemmeberettigede i Lillesand og Vestre Moland seg nå av stemmeretten. Men det dreide seg bare om 149 menn – under tre prosent av innbyggerne.

Vi kan anta at det først og fremst var i ladestedet Lillesand at den politiske temperaturen var steget, og at valgdeltakelsen dermed hadde gått opp i 1882. Generelt var valgdeltakelsen nemlig høyere i kjøp- og ladestedene enn i landdistriktene. Men til tross for dette er det i landdistriktene med ladestedene vi kan forvente de største interessekonfliktene – og uansett interessekonflikter av en helt annen type – enn i bykretsene. Her stod ladestedene mot bygdene, og kysten mot innlandet. Her stod landbruksnæringen mot bynæringene – sistnevnte dominert av de maritime næringene.

Hvordan slo valgordningen, valgdeltakelsen og interessekonfliktene ut ved valg av stortingsrepresentantene fra Lillesandsområdet?

7 Statistisk sentralbyrå, 1895: 119. I byene skilte prosentallene for de stemmerettskvalifiserte og de stemmeberettigede seg ikke vesentlig fra landdistriktene. Men en høyere andel avla sin stemme ved stortingsvalgene. Dette tallet varierte imidlertid sterkt. Andelen stemmeberettigede som avla sin stemme 1859–82 var i byene i Nedenes amt: Risør 56 %; Arendal 53 %; Grimstad 36 %. Andelen var vesentlig høyere i Kristiansand: 75 %.

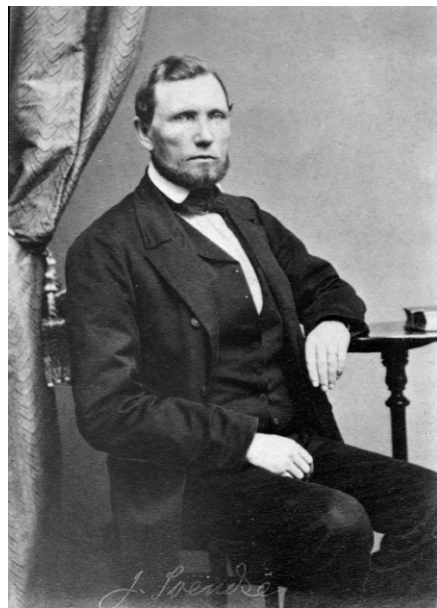
Jacob Svendsen - representant for sjøfarten og småbyen

Den første stortingsmannen som vi skal ta for oss, er losoldermann Jacob Svendsen. Han ble to ganger valgt til stortingsrepresentant, og stilte til valg ytterligere fem ganger uten å bli valgt.⁸

Svendsen vokste opp på gården Holte i Høvåg, som sønn av en sjømann og tidligere prisonfange fra krigen 1807–14. Han var selv sjømann i flere år, ble skipsfører bare 25 år gammel, og overtok navigasjonsskolen som faren drev på gården.⁹

På 1850-tallet var han et par år bosatt i Vestre Moland, før han i 1856 flyttet til Rosenberg like innenfor ladestedet Lillesands grenser. Her drev han navigasjonsskolen videre. Fra 1859 var han losoldermann og havnefogd i Lillesand, og året etter ble han innrulleringsbetjent med ansvar for mønstring av sjøfolk.

I hele 35 år var Svendsen medlem av bystyret, fra 1858 og til han døde i 1893. Dessuten var han byens ordfører 1870–75 og i årene 1879–80, 1885 og 1887, samt viseordfører i de mellomliggende årene. Han hadde også mange andre verv.¹⁰ I Lillesands Sparebanks jubileumshefte fra 1927, ført i pennen av en annen stortingsmann, N. Chr. Gauslaa, blir Svendsen omtalt som «en for offentlig virksomhet sterkt interessert mann og en sjelden sympatisk personlighet, som må nevnes med heder i byens annaler».¹¹

Jacob Svendsen (1823–93).
Foto: Stortingsarkivet.

8 Biografiske opplysninger om Jacob Svendsen bygger på Gauslaa 1927: 22; Lindstøl 1914b: 853; Rosenberg 1990: 18–19.

9 Sødal 2013: 394

10 Blant Jacob Svendsens øvrige lokale verv kan nevnes at han var valgmann, medlem av skolekommisjonen og forlikskommissær. I Lillesands Sparebank hadde han flere tillitsverv fra 1858, både som forstander, medlem av kontrollkomiteen og medlem av direksjonen, samt som bankens formann i 1880.

11 Gauslaa 1927: 22

Jacob Svendsen ble altså valgt inn på Stortinget fra Nedenes amt i to perioder, og satt der 1862–63, 1864 (et overordentlig storting, dvs. sammenkalt etter at det ordinære stortinget var oppløst) og 1874–76.¹² I årene mellom de to stortingsperiodene var Svendsen i flere år suppleant (dvs. vararepresentant): andre suppleant 1865–66 og første suppleant 1871–73.¹³

Det vi må ha i bakhodet når vi skal se på hvorfor Svendsen to ganger ble valgt og fem ganger vraket, er at de politiske partiene ennå ikke var etablert i 1860- og 70-årene. Men rikspolitikken var likevel klart splittet i en venstre- og høyreside.

Etter at Jacob Svendsen i 1862 hadde vunnet den tredje av de fire stortingsplassene fra bygdene i Nedenes amt, ble han vraket både i 1865, 1868 og 1870.¹⁴ Hvorfor? *Lillesands-Posten*, som utkom fra høsten 1870, er en sentral kilde til svaret på hvorfor han ikke ble gjenvalgt sistnevnte år, og vi kan legge til grunn at argumentene i stor grad også er dekkende for de foregående valgene.

I begynnelsen av oktober 1870 stod et anonymt leserinnlegg i *Lillesands-Posten*. Signaturen «z» bestred ikke Svendsens evner og dyktighet som tingmann, og ville heller ikke ha noe imot at Svendsen representerte amtet på tinget: «Han skilte sig vistnok godt fra sit Hverv baade i Komiteen og i Thingsalen i formel Henseende.» Men «z» hevdet at det var velgernes mening at Svendsen «ikke iagttog Landdistriktets Tarv ligeoverfor Byinteresserne, og dette er det som har skubbet ham tilside nu tvende Gange, og der er nok lidet Haab om, at han nogensinde overvinder disse Nederlag».¹⁵

I en redaksjonell artikkel 17. november 1870 ble «Amtets Thingmænd» vurdert. Den som *Lillesands-Posten* fant «bedst skikket til at indtage Lie-støls Plads», var losoldermann Svendsen.

12 Valget 8. april 1862 var til det 17. ordentlige Storting som satt samlet 1.10.1862–22.6.1863 og det 6. overordentlige Storting som satt samlet 14.–31.3.1864. Valget 22. november 1873 var til det 23. ordentlige Storting som satt samlet 2.2.–6.6.1874, 1.2.–11.6.1875 og 1.2.–13.6.1876. Lindstøl 1914c.

13 Jacob Svendsen var medlem av næringskomite nr. 2 1862–63 og tollkomiteen 1874–76.

14 De to kandidatene som ble valgt på de første plassene i stortingsvalget for Nedenes amt i 1862, var gårdbrukerne H. T. Skjerkholt og O. T. Lindstøl. Losoldermann Svendsen fikk i likhet med ingeniørøyntant P. R. Krag 19 stemmer, men ved loddtrekning vant Svendsen den tredje og Krag den fjerde og siste stortingsplassen. Lindstøl 1914c: 315.

15 *Lillesands-Posten* 7.10. 1870

Det har været til liden Ære for Amtet, at dets Valgmænd i saa lang Tid har kunnet udstænge denne Mand, og det turde maaske gjøre noget Indtryk, naar vi oplyse, at ogsaa Ueland fandt denne Handlemaade utilbørlig. Naar man vrager Svendsen [...] maa der med Tiden komme en Reaktion; thi det er ikke for stærkt sagt, at man ved en saadan Fremgangsmaade vrager Dygtigheden og bænker Middelmaadigheden til Høisædet. [...] I et Amt som Nedenæs, der har saa store Interesser paa Søen, burde dog ikke Svendsen skubbes tilside for rene Bänkeryttere og Stemmemaskiner, og vi forvente, at Valgmændene fra Kystdistrikterne ville samle sig om denne Amtets mest insigtsfulde Repræsentant for vor Skibsfart.¹⁶

Her ser vi altså at *Lillesands-Posten* ikke bare trakk fram Jacob Svendsen som en kandidat fra eget distrikt og la vekt på hans dyktighet, men også at han representerte kysten og hadde innsikt i skipsfarten.

Både signaturen «Z» og *Lillesands-Posten* redaksjonelt talte varmt for Svendsen, men til ingen nytte. Som bymann og først og fremst forbundet med skipsfartens interesser nådde han ikke opp. I Nedenes amt stod kysten og småbyen mot innlandet, og sjøfartsinteressene mot jord- og skogbruket. Det ble fire gårdbrukere som kom til å representere Nedenes amt på Stortinget i perioden 1871–73.¹⁷

Gjorde Jacob Svendsen en dårlig jobb på Stortinget? Nei, det ser ikke ut til at det var en vanlig oppfatning. I et leserinnlegg i *Lillesands-Posten* høsten 1870 het det: «Ved at sende Svendsen paa Thinget vil man ialfald have den Tilfredsstillelse ikke alene at faa høre, at Representanten har en Mening, men ogsaa hvordan denne Mening er.» Det må ha passet svært bra for skipsføreren, navigasjonslæreren, losoldermannen og havnefogden fra småbyen Lillesand å bli medlem av næringskomite nr. 2 på Stortinget i 1862. Her brukte nemlig Svendsen aktivt sine erfaringer som sjømann.

I storverket *Den norske sjøfarts historie* fra 1935 skriver Jacob S. Worm-Müller at Svendsen «bragte en sjøfrisk aand ind i odelstingsdebatten» da emigrantloven av 1863 skulle behandles.¹⁸ Et viktig spørsmål

16 *Lillesands-Posten* 17.11. 1870

17 De fire gårdbrukerne som kom på Stortinget fra landdistriktene i Nedenes amt i 1870, var Ole Torjesen Lindstøl, Halvor Torjussen Skjerkholt, Nils Pedersen Igland og Knud Larsen Liestøl (også lensmann). Lindstøl 1914c.

18 Worm-Müller 1935: 578–79

var om det skulle være tillatt å frakte emigranter til Amerika i samme skipsrom som salt fetsild i tønner, makrell og tørrfisk. Fra fiskeeksportområdene på bergenskanten og i Nordland ble det protestert heftig mot skjerpede krav til emballasje, som man mente ville stanse eksporten. Lukten var ubehagelig, ja, rent ut avskyelig, men ikke sunnhetsskadelig, hevdet noen. Andre talte for god ventilasjon.

Svendsen viste til at det var ytterst ubehagelig at hundre mennesker befant seg i samme rom som 600 tønner sild under en storm i Atlanterhavet. Han skulle ønske at Lagtinget «nogensinde i en storm i 24 timer hadde befundet sig paa tyskendæk i et fartøi med sild og fiskeladning om bord». Han understreket at emigrantene ikke dro frivillig i et skip med fisk og sild. De hadde jo tinget overfarten uten å vite noe om den øvrige lasten, og når de kom til Bergen, var de ofte nødt til å gå om bord fordi det ikke var annet skip å få. Resultatet ble at den innskjerpede emballasjebestemmelsen til slutt ble vedtatt av sunnhetshensyn.

Høsten 1873 stilte Svendsen til valg igjen. Nå ble han valgt som fjerde og siste representant for bygdene i Nedenes amt, og kom på Stortinget for andre gang.¹⁹ *Lillesands-Posten* rapporterte i den forbindelse at man «I almindelighed hører [...] udtale den største Tilfredshed med Udfaldet af Storthingsvalget for Nedenæs». I det relativt knappe referatet fra valgforsamlingen i Arendal framgår det at årsaken til tilfredsheten var at de utkårede var «prøvede Mænd, som under deres Virken have lagt for Dagen, at de ei alene interesserer sig for det offentlige Stel, men at de ogsaa have Kundskab og Færdighed til let og sikkert at sætte sig ind i nye og mere vanskelige Sager». Personlige egenskaper – kunnskaper og ferdigheter – ble altså sterkt vektlagt.²⁰

Men gode personlige egenskaper var ikke nok. Etter to perioder på Stortinget – og tre mislykkede forsøk – stilte Jacob Svendsen igjen til valg i 1876, og for siste gang i 1879 – for sjuende gang. Men han ble vraket begge gangene. Hvorfor? I stor grad kan det ha skyldtes de skjerpede politiske motsetninger mellom en konge- og regjeringstro høyreside (der Svendsen befant seg) og en venstreside i opposisjon på Stortinget. Men det kan

19 I stortingsvalget for Nedenes amt i 1873 ble lensmann L. K. Liestøl, landhandler A. T. Holm og gårdbruker O. T. Lindstøl ble valgt på de tre første plassene. Lindstøl 1914c: 384.

20 *Lillesands-Posten* 28.11.1873

også forklares med valgordningen, det indirekte flertallsvalget der «the winner took it all». Fra Nedenes amt ble nemlig fire gårdbrukere valgt både for perioden 1877–79 og 1880–82. Venstresiden gjorde rent bord.

I 1879 var statsrådssaken det mest brennende politiske spørsmålet. Det dreide seg om kongens veto, riksrett og motstand mot parlamentarismen. Svendsen hadde først, i likhet med andre representanter på høyresiden, stemt *mot* statsrådenes adgang til Stortinget. Men i 1879 uttalte han derimot at de som nå ble valgt, burde stemme *for* statsrådssaken. Forresten trodde han ikke, tilføyde han, at «det burde øve nogen Indflydelse paa Valget, enten Repræsentanterne stemte for eller imod denne Sag; han troede ikke der burde lægges saadan Bræt paa denne Sag, da den vilde gaa igjennem ligefuldt». På det tidspunktet karakteriserte han seg forøvrig som «liberal», noe han mente man «i Bund og Grund [kunde] være [...] uden at stemme for denne Sag». ²¹ Venstrerepresentantene ville derimot reservere begrepet «liberal» for Sverdrups tilhengere, altså venstresiden.

Et annet forhold var sparepolitikken. En av valgmennene uttalte i 1879 at grunnen til at Svendsen ikke var blitt gjenvalgt i 1876, var at «Landsfolket var bange for, at han vilde vedblive at være for flot i Bevilgnings-sager. Han svarede ikke til de Begreber om Sparsommelighed, som de fleste af Amtets Valgmænd nærede». Det ble spesielt vist til at han hadde støttet bevilgninger til jernbaner. Svendsen stod altså ikke for den sparepolitikken som særlig bondetingmennene på venstresiden representerte, og som på det tidspunktet hadde oppslutning fra et flertall av valgmenne i Nedenes amt.

En tredje grunn til at han ikke ble valgt, fortsatte en annen av valgmenne, var at man hadde funnet ut at han som bymann «stod altfor meget paa Byinteresserne mod Landdistrikterne». Etter dette konkluderte Svendsen med at hans «Lyst til at komme paa Thinget var nu meget liden».

Det vi kan konkludere med, er at Svendsen i stor grad representerte vage, upopulære og muligens uavklarte standpunkter til tidens brennende rikspolitiske sakskomplekser og stridsspørsmål. Han var med andre ord vinglete. Vi aner også at den politiske polariseringen som

21 *Lillesands-Posten* 4.12.1879 (etter *Agderposten*). Følgende sitater: samme referanse.

foregikk i rikspolitikken og på Stortinget på 1860- og 70-tallet, på mange måter var i utakt med de lokale motsetningene – by og land, sjøfart og jord/skogbruk. Svendsen representerte klare lokale interesser – sjøfarten og småbyen, og var talerør for disse på Stortinget. Men i en periode da politikken ble polarisert, og da rikspolitiske saker fikk forrang, var et brennende engasjement for kysten og sjøfarten ikke tilstrekkelig til å bli valgt. Svendsens offentlige virke begrenset seg de følgende årene til lokale verv og lokalpolitikken.

J. A. Henschien – skipsfører, reder og verftseier

Den andre stortingsmannen fra Lillesandsområdet som ble valgt inn på Stortinget i perioden 1862–1931, var Johannes Andreas Henschien. Han ble i likhet med Jacob Svendsen valgt to ganger: høsten 1891 (for perioden 1892–94) og høsten 1894 (for perioden 1895–97). I første periode stilte han for Moderate Venstre, og deretter for Centrum. Begge disse partiene inngikk fra omkring 1900 i samarbeid med Høyre.²² Også han befant seg altså på den politiske høyresiden – men den mer moderate delen av den. Han var partiloyal, men konsentrerte seg vesentlig om nærings spørsmål, særlig skipsfarten.²³

Henschien var født ved Grimstad, men vokste opp på Nedre Romerike.²⁴ Han dro tidlig til sjøs, og ble skipsfører allerede som 22-åring. Gjennom ekteskap med Christophila Henrikke Arentz i 1867 fikk han innpass i en familie med røtter tilbake til fornemme, gamle lillesandslekter – Jusnæss og Steenersen.

I 1878 gikk Henschien i land for godt og slo seg ned på Lofthus i Vestre Moland, like nord for Lillesand. Han arvet en ikke ubetydelig sum penger, og investerte både i skipsrederi og skipsverft. Men dårlige konjunkturer førte etter en tid til stans i skipsbyggingen. I Vestre Moland fikk

²² Centrum var utbryter fra Venstre i 1893, og stilte til valg mellom 1893 og 1900. Partiet er ofte sett på som en østlandsk avlegger av Moderate Venstre. Centrum, *Wikipedia*; Moderate Venstre, *Wikipedia*.

²³ I Henschiens stortingsperioder var disse regjeringene: Johannes Steens første venstre regjering (6.3.1891–2.5.1893) og Emil Stangs andre høyre regjering (2.5.1893–14.10.1895).

²⁴ Biografiske opplysninger om J. A. Henschien bygger på notat v/ Kjell Rosenberg (med avskrift av nekrolog i *Lillesands Tilskuer* 5.9.1895); Lindstøl 1914a: 367.

Henschien mange verv og oppgaver.²⁵ Etter 12 år som ordfører frasa han seg gjenvalg i 1887.

På Stortinget var Henschien i begge periodene medlem av næringskomite nr. 2, og ble valgt til sekretær i denne komiteen i 1895. Han ble også medlem av Lagtinget i 1895. Men 28. august samme år døde han, bare 58 år gammel. I nekrologen i *Lillesands Tilskuere* blir han blant annet omtalt slik som ordfører:

Det kan vel trygt siges, at Vestre Moland aldrig har havt en saa dyktig Ordfører. Han havde en levende Interesse for Kommunens Vel, var Ordensmand i høi Grad, saa at intet glemtes eller forsømtes.²⁶

Som stortingsmann fikk han dette skusmålet:

Man vilde [i 1891] have en dygtig Repræsentant for Amtets vigtige Næringskilde, Skibsfarten, og i denne Henseende indtog Henschien en meget fremskudt Stilling. Han havde sluttet sig til det moderate Parti, men sto forresten Høire-partiet meget nær. Nogen egentlig Politiker var Henschien ikke. Han gav sig saaledes aldrig af med at holde politiske Taler under Valgtiden f.ex., og i Thinget kastede han sig sjelden ind i Debatten; men han havde et fornuftigt Skjøn paa Sagerne og lod sig ikke let paavirke ved Agitation. I Sager vedkommende Søværnen øvede han adskillig Indflydelse.

64 valgmenn møtte i distriktsforsamlingen i Arendal lørdag 21. november 1891 for å velge stortingsrepresentanter fra landdistriktene og ladestedene i Nedenes amt for perioden 1892–94. J. A. Henschien ble valgt som den fjerde og siste, i tillegg til tre høyerepresentanter.²⁷

J. A. Henschien (1836–95).
Foto: Stortingsarkivet.

25 Blant J. A. Henschien's lokale verv og oppgaver kan nevnes at han var formann i direksjonen for Vestre Molands Sparebank, forlikskommissær, herredsstyremedlem og valgmann (første gang i 1879), foruten ordfører i 12 år.

26 *Lillesands Tilskuere* 5.9.1895. Følgende sitat: samme referanse.

27 *Den vestlandske Tidende* 24.11.1891; Liste over stortingsrepresentanter 1892–1894, *Wikipedia*.

I valgkampen høsten 1891 var ikke Henschien's kandidatur gjenstand for noen omfattende diskusjon i pressen. Det kan se ut som om han først seilte opp som offisiell kandidat et par uker før distriktsforsamlingen i Arendal, da den konservative siden 5. november holdt prøvevalg på valgmenn i Lillesand og Vestre Moland. Hotel Norges nye festsal ble tatt i bruk til dette formålet, og flere enn noen gang tidligere ved en slik anledning hadde møtt fram. Det var stor enighet om et kompromiss mellom den nystiftede Lillesands og Omegns moderate Venstreforening og Høyre, som hadde sammenfallende synspunkter i de store rikspolitiske sakene. De to fraksjonene fikk to valgmenn hver, og den ene av de moderate var Henschien.²⁸

Var sjøfolk mindre egnet som politikere enn bønder? Dette spørsmålet var gjenstand for en viss diskusjon forut for valget. I et anonymt innlegg i *Lillesands Tidende* 1. oktober 1891 stilte signaturen «T.» seg sterkt kritisk til et leserinnlegg i *Kristianssands Stiftsavis*, som hadde tatt til orde for at «Nedenæs – Kyststrøget – er langt bedre tjent med en dygtig Mand fra Sætersdal, end en middelmaadig fra sit eget Distrikt».²⁹ Det som særlig stakk, var det underforståtte, nemlig at de middelmaadige var *sjøfolk*, og at «Sjøfolk ikke forstaar sig paa Politik». Å oppstille «omtrent udelukkende Bønder» som representanter for Nedenes, «hvis fornemste Interesse og Livsnerve er Søfarten», oste av «overtro» og fordommer, mente «T.», og fortsatte:

Man er ikke et dummere Folkefærd langs Kysten, fordi man der har havt Adgang til bedre Skolegang, og har faaet et lidet Pust fra det Liv, som pulserer udi den store Verden, og det er ikke den ufeilbarlige Betingelse for politisk Kløgt, at han har levet de bedste Aar af sit Liv i en Fjeldbygd, der væsentlig har suget sin politiske Næring af idelig Avislæsning.

Men at det kunne være vanskelig for en sjømann å følge med i rikspolitikken, var noe J. A. Henschien selv hadde innrømmet noen år tidligere. Da han møtte som valgmann til det forberedende møtet i Arendal

²⁸ *Lillesands Tilskuer* 10.11.1891.

²⁹ *Lillesands Tidende* 1.10.1891. Årgangene 1887–92 for *Lillesands-Posten* har ikke latt seg oppspore.

i forbindelse med stortingsvalget høsten 1879, året etter at han var gått i land for godt, ble han bedt om å redegjøre for sine standpunkter. Hans svar, slik de ble gjengitt i lokalavisen, tydet ikke på vesentlig innsikt i tidens store politiske stridsspørsmål. På generelt grunnlag sa han seg enig med de eldre «Landrepræsentanter» i de store spørsmålene. Statsråds-saken, derimot, «maatte han sige, han ikke forstod; men han kunne maaske lære at forstaa den». Hovedårsaken til hans manglende kjennskap til de politiske sakene som hadde vært på agendaen i årene forut, var at han i flere år hadde seilt til sjøs, fortalte han, og da brydde han seg verken om «Storthing eller Kommune og var aldeles uvidende om slige Ting».³⁰ Men et visst kjennskap til kommunepolitikk hadde han allerede fått, og ytterligere erfaring – både på lokal- og riksplan – skulle han få i fullt monn de kommende årene.

Dagen før valget i 1891, 20. november, fikk Henschien en svært positiv omtale av en lillesander i den konservative arendalsavisen *Den vestlandske Tidende*:

Som større skibsreder og indsigtfuld mand i søvæsenet i det hele taget har man i hr. Johannes Henschien i Lillesand. Opmærksomheden bør ganske vist rettes paa ham som en der paa en værdig saavel som dygtig maade vil kunne repræsentere amtet.

Den anonyme lillesanderen framhevet at Henschien hadde røktet sine verv i kommunen «med sjelden stor dygtighed», at han var «i besiddelse af grundige kundskaber – har sproget i sin magt baade at skrive og tale sikkert og let for sig» og at han var «af et nobelt Karakter og en meget dannet mand i sin bedste manddomsalder». Det ville være vanskelig å finne en annen tilsvarende dyktig tingmann.³¹

Men så våknet anonyme «X», åpenbart bosatt et stykke øst for Lillesand. På selve valgdagen fikk han – for det var høyst sannsynlig en mann – inn en liten meningsytring i arendalsavisen. Han konstaterte at alle

30 *Lillesands-Posten* 8.1.1880. (Referat fra *Agderposten*.) Ved dette valget fikk Henschien bare få valgmannsstemmer. I representant-valget fikk han én stemme, og i suppleant-valget 5 stemmer. Lindstøl 1914c: 422.

31 *Den vestlandske Tidende* 20.11.1891, leserinnlegg datert 17.11.

var enige om at Nedenes amt burde være godt representert av skipsfartsinteresserte menn. Lillesand og Vestre Moland unte han riktig nok en representant, «men mere end en heller ikke». Selv om det blant de fire valgmennene fra Vestre Moland (inklusive Lillesand) var to skipsredere – Gerh. Krog foruten Henschien – burde bare Henschien komme i betraktning, framholdt han. «X» ønsket nemlig også dyktige skipsredere med interesse for stortingsvervet fra den østlige delen av amtet.³² Med andre ord: En viss geografisk balanse ble her tillagt stor vekt.

Sjøfolks egnethet som politikere kom også opp i valgkampen høsten 1894. Den var som tidligere preget av stor avstand mellom høyre- og venstresiden. Unionspolitikken, som var høyt oppe på agendaen, splittet. I Nedenes amt var det nå som før viktig for mange at sjøfartens interesser var representert på tinget. Men «hvis radikalerne seirer», advarte *Lillesands Tilskuere* i slutten av oktober, ville det ikke bli tatt stort hensyn til «Sjøfolkene og deres Interesser». Grunnen var ifølge den konservative avisen at «efter Radikalernes Sigende forstaar Sjøfolkene sig ikke det Gran paa Politik. Sjøfolkene kan være gode at have med til at betale Skatter; men til at have nogen Mening i Politiken - -, Nei, der faar de staa tilbage for forhenværende Statsraader og Kirkesangere!»³³

Da valgforsamlingen kom sammen i Arendal 22. november 1894 for å velge stortingsrepresentanter for perioden 1895–97, tilhørte 48 av de 78 valgmennene i Nedenes amt Høyre og Moderate Venstre i valgsamarbeid, og 30 Venstre. I likhet med tre år tidligere fikk høyresiden samtlige representanter. J. A. Henschien, som nå stilte for partiet Centrum, ble innvalgt som andre representant fra Nedenes amt, mens de tre øvrige representerte Høyre.³⁴ Men som nevnt døde Henschien i august 1895, og første varamann, handelsfullmektig C. S. Aasen, rykket inn. Det endte derfor med at ingen av representantene fra bygdene i Nedenes amt kom til å representere sjøfarten i denne perioden. De øvrige var en kasserer og to gårdbrukere. Sjøfarten var i ferd med å forsvinne som amtets viktigste

32 *Den vestlandske Tidende* 21.11.1891, leserinnlegg.

33 *Lillesands Tilskuere* 25.10.1894.

34 Disse representerte Nedenes amt på Stortinget 1895–97 i tillegg til J. A. Henschien og hans varamann, C. S. Aasen; Kasserer Jakob Aall Bonnevie (H), gårdbruker Ole Eriksen Grændsen (H) og gårdbruker Nils Pedersen Igland (H). Lindstøl 1915: 525.

næring, og det samme var stortingsrepresentantene som representerte næringen.

I det følgende tiåret, 1896–1906, kom ingen stortingsrepresentanter fra Lillesand, Vestre Moland eller Høvåg.³⁵ Da den tredje stortingsrepresentanten fra Lillesand gjorde sitt inntog på den rikspolitiske arenaen i 1907, var det helt andre saker som stod på den politiske agendaen. Nå var det definitivt ikke skipsfarten som stod i fremste rekke.

N. Chr. Gauslaa - «Lillesands almægtige Diktator»

Noan Christian Gauslaa må kunne karakteriseres som den største stortingspolitikeren Lillesand har hatt. Han var lærer og skolebestyrer, utgi-ver og redaktør av *Lillesands-Posten*, industridrivende og bankmann, kommune- og stortingspolitiker. Ikke minst som redaktør (fra 1902) og ordfører (fra 1907) satt han med «bukta og begge endene». Av den konkurrerende høyre-avisen *Lillesands Tilskuer* ble han i 1908 omtalt som «Lillesands almægtige Diktator».³⁶

Han var sønn av smed og skipsreder Nils Christian Sørensen Gauslaa og Gusta Govertsdatter f. Tellefsen og gift med rederdatteren Martha Maria f. Terjesen (1864–1934). Noe som kan ha hatt en viss betydning for hans samfunnsengasjement og politiske ståsted, var at han var sønnesønns sønn av lofthusmannen Halvor Kittelsen Gauslaa fra Herefoss.

N. Chr. Gauslaa fikk en solid utdannelse og hadde i oppveksten god støtte av sin far, som gjennom flere tiår

Noan Chr. Gauslaa (1864–1952).
Maleri i Lillesand rådhus. Eier:
Lillesand kommune. Foto: Roald
Hermansen.

35 I stortingsvalget i 1897 stilte skipsreder T. A. Birknes fra Vestre Moland for Venstre. Han ble valgt som 3. varamann fra Nedenes amt. Samtlige fire stortingsrepresentanter fra amtet tilhørte partiet Venstre. Men Birknes møtte ikke på Stortinget i denne perioden, 1898–1900. Heller ikke i neste stortingsperiode, 1900–03 (med stortingsvalg 1900) kom han på Stortinget. Da var han 4. varamann for Venstre (som også denne perioden hadde samtlige fire representanter fra Nedenes amt). Lindstøl 1915: 548; 569–70.

36 *Lillesands Tilskuer* 10.12.1908, redaksjonelt under overskriften «Lillesands Diktator», i forbindelse med valg av to medlemmer til skolestyret.

var engasjert i kommunale saker og også var ordfører (1888 og 1895). I 1882 begynte han å studere språk og historie ved Maribogadens skole i Kristiania, og i 1891 tok han lærereksamen og ble cand.philol. I årene 1886–1900 var han lærer flere steder, før han i januar 1901 ble bestyrer (adjunkt, overlærer og lektor) ved det som da het Lillesand kommunale høiere almenskole (Middelskolen). Den stillingen hadde han i nærmere 35 år, til august 1935.

I Lillesand bystyre ble han for første gang innvalgt i 1905, og fra 1907 var han ordfører sammenhengende i 30 år for partiet Venstre. I tillegg hadde han flere andre verv.³⁷

Gauslaa representerte partiet Venstre på Stortinget, valgt fra Sand krets i Nedenes amt 1907–09, 1913–15 og 1916–18. Han møtte også på det overordentlige (ekstraordinære) Stortinget i 1918. I den første perioden var han medlem av næringskomite nr. 2. I den andre perioden var han medlem av næringskomite nr. 1, i den tredje perioden nestformann i denne komiteen og 1913–18 sekretær i Odelstinget. Gauslaa var aktiv i avholdsbevegelsen i Lillesand, og var også formann i Stortingets avholdsgruppe 1913–15. Hele 54 av de 123 stortingsrepresentantene var medlemmer av denne gruppen i Gauslaas formannsperiode.

I stortingsperioden 1919–21 var Gauslaa ute av rikspolitikken.³⁸ Men fra 1922 var han i fire stortingsperioder (1922–24, 1925–27, 1928–30 og 1931–33) varamann for Aust-Agder fylke, som tidligere Nedenes amt nå het.³⁹ Han møtte da flere ganger på Stortinget for representanten Torjus Værland

37 N. Chr. Gauslaa var blant annet skolestyreformann (1904–06), ordfører i forstandskapet og formann i kontrollnemnda i Lillesands Sparebank (fra 1903), formann i direksjonen for Lillesand–Flaksvatnbanen (1906–07 og 1913–47) og formann i Kokkenes Brug (fra 1917). I 1927 skrev han sparebankens 75-års jubileumsskrift.

38 Bjørnstad 1949: 61. Ved stortingsvalget i oktober 1918 for perioden 1919–21 ble gårdbruker T. Aamlid (V) fra Birkenes valgt med lensmann B. Kleveland (V) fra Høvåg som varamann. De vant første valgongang med henholdsvis 1508 og 1892 stemmer. I omvalget vant de med 2063 og 2075 stemmer. Kleveland møtte ikke på Stortinget i denne perioden. Disponent G. A. Vennesland fra Vestre Moland stilte også til valg med gårdbruker P. K. Grevstad som varamann for Høyre og Frisinnede Venstre. I første valgongang fikk de henholdsvis 1252 og 1253 stemmer. De gikk videre til omvalget, og fikk 1759 og 1754 stemmer, men ble altså slått av venstrekandidatene Aamlid og Kleveland.

39 Ved lov av 14. august 1918 ble inndelingsbetegnelsen «amt» endret til «fylke».

(Venstre) fra Vegårshei: I 1922, 1923, 1924, 1928–30 og i 1931.⁴⁰ I disse årene var han medlem av lønningskomiteen (1923, 1924), utenriks- og konstitusjonskomiteen (1928–30 og 1931), den forberedende fullmaktskomiteen (1930) og Lagtinget (1928–30 og 1931).

Da lærer Aanund Tveit portretterte Gauslaa i *Fylkingen* i 1938, siterte han en høyremann: «Han ligger som en død manet over byen og kveler dens utvikling.» For «Gauslaa og Lillesands bystyre har ofte – kanskje oftest – vært det samme», fortsatte han. Dessuten eide han lokalavisen. «Jeg har min avis», kunne Gauslaa si, og der kom hans og Venstres meninger tydelig fram – ikke minst i avholdssaken, som stod i fremste rekke på den politiske agendaen, både lokalt og nasjonalt. Men selv om mange var uenig med ham og mislikte hans kampmetoder og den «faderlige, belærende tonen», var hans dominerende stilling også med på å skape ro og fasthet. «Gauslaa-perioden» var enestående i Lillesand.⁴¹

Da N. Chr. Gauslaa ble portrettert og intervjuet av Birger Gauslaa i *Lillesands-Posten* i forbindelse med 75-års dagen 11. oktober 1939, ble hans «dimensjoner, virkefelt og arbeidskraft» kommentert slik:

Det synes reint ufattelig at han har kunnet overkommet det alt, og det – vel å merke – på den grundige og samvittighetsfulle måte som er egen for ham. Men han *har* overkommet det, og han sitter ennå i dag inne med en sjelden arbeidskraft – tross sine 75 år.⁴²

Han døde i 1952, 88 år gammel.

Vi skal først stoppe opp ved stortingsvalget høsten 1906, da Gauslaa for første gang ble valgt. Dette stortingsvalget var det første etter at unionen med Sverige var oppløst. De spørsmålene som helt siden begynnelsen av 1890-årene hadde skilt partiene fra hverandre og skapt store stridigheter, var dermed falt bort. Det førte til endrede og til dels uklare partigrenser. Mange velgere så vel som ledende politikere – særlig på høyresiden,

40 Torjus Værland (1868–1954) fra Vegårshei ble valgt til stortingsrepresentant sammenhengende i fem perioder 1919–33. Gauslaa møtte siste gang som varamann for Værland da han ble sosialminister i Mowinckels andre regjering 1928–31. Torjus Værland, *Wikipedia*.

41 *Fylkingen* 11.2.1938, «Sørlandsprofiler», kopi i Kjell Rosenbergs privatarkiv, Lillesand kommune.

42 *Lillesands-Posten* 10.10.1939.

men også på venstresiden – ville beholde Christian Michelsens borgerlige samlingsregjering.⁴³

I 1906 foregikk valget i Nedenes amt for første gang direkte og kretsvis. Sand krets – en av de fire kretsene i Nedenes amt – bestod av herredene Herefoss, Fjære, Landvik, Eide og Birkenes, foruten Vestre Moland, Høvåg og ladestedet Lillesand.

Valgordningen med direkte valg i enmannskretser fungerte slik at dersom ingen av kandidatene som stilte til valg oppnådde absolutt flertall (mer enn 50 prosent av stemmene), ble det holdt en ny valgomgang (omvalg). Nå var det tilstrekkelig med simpelt flertall. Den nye valgordningen la opp til politisk polarisering, favoriserte de store partiene og innbød til valgsamarbeid. Men i Nedenes amt var partikonstellasjonene ganske oversiktlige, med to konkurrerende partier: Samlingspartiet (Høyre, Moderate Venstre og Frisinnede Venstre) og Venstre.

På denne tiden var det flere enkeltspørsmål, sakskomplekser og særinteresser som for mange veide tyngre enn spørsmålet om høyre eller venstre. De viktigste var jernbanespørsmål, avholdssak, kirkelig strid, konsesjonslovene (hjemfallsretten), interessene til bøndene og bygdene (fra 1896 organisatorisk samlet i Norsk Landmandsforbund) samt målsaken. Gauslaa, som tilhørte det som gjerne ble kalt «kjernevenstre» eller «det rene Venstre», var opptatt av de sentrale venstresakene, ikke minst avholdssaken.

I 1906 ble Gauslaa – den 42 år gamle bymannen, avholdsmannen, skolebestyreren, avismannen og ordføreren – valgets vinner, selv om han verken var målmann eller tilhørte gårdbrukerstanden. Det ser heller ikke ut til å ha talt syndelig til hans ugunst at han kom fra den vestre delen av Sand krets, selv om enkelte brukte dette som et argument mot ham.

Avholdssaken var høyt oppe på den politiske agendaen på denne tiden, og kan ha hatt avgjørende innvirkning på valgutfallet. «Totalfolkets» landsmøte hadde nemlig vedtatt at ingen stortingskandidater kunne få

43 Christian Michelsens borgerlige samlingsregjering – en koalisjon av deler av Venstre, Høyre, Moderate Venstre og Samlingspartiet – tiltrådte 11.3.1905. Den avløste Francis Hagerups regjering, som var en koalisjon av Samlingspartiet (Høyre og moderate krefter fra Venstre), Venstre og Høyre. Christian Michelsens regjering, *Lokalhistoriewiki*.

stemmer fra deres medlemmer med mindre de klart og bindende aksepterte samtlige av deres programposter.

Før stortingsvalget i 1906 ble de konservative kandidatene og deres varamenn i Sand krets spurt av «Totalisternes kredsnevnd i Sands valgkreds» ved formann Torjus Hanssen om «deres stilling til afholdsfolkets program». Venstrekandidatene N. Chr. Gauslaa og Knud T. Aamlid var det ikke nødvendig å spørre – de var begge profilerte totalavholdsfolk.

Prost Karl Kobro ville som stortingsrepresentant strekke seg langt for å få bukt med «drikkeondet», bedyret han. Men han hadde likevel reserverasjoner mot enkelte av postene på totalistenes valgprogram, og konkluderte slik: «Idet jeg saaledes reserverer mig [...], vil jeg tilføie, at dersom afholdsfolket derfor unddrager mig sin stemme, faar de saa gjøre.» Bendix K. Imenæs var totalavholdsmann, og kunne derfor uforbeholdent si seg enig i og tiltre avholdsfolkets valgprogram.

Gauslaa og Kobro gikk videre til omvalget i 1906, og totalavholdsmannen Gauslaa ble som nevnt valgets vinner. På nasjonalt nivå fikk Venstre 73 av de 123 stortingsmandatene, og dermed et overveldende flertall (59 prosent).⁴⁴ To av de fire fra landdistriktene i Nedenes amt som var på Stortinget i perioden 1907–09, representerte Venstre, og de to andre Samlingspartiet.⁴⁵

Vi skal også stoppe opp ved stortingsvalget høsten 1909 (for perioden 1910–12). Ved dette valget fikk Høyre og Frisinnede Venstre til sammen rent flertall på Stortinget med 65 av de 123 representantene, mens Venstre

44 Tvedt 2017. I tillegg til Venstre og Samlingspartiet ble Sosialdemokratene (10 representanter) og Radikale folkeparti (4 representanter) valgt inn på Stortinget i 1906. Mandatfordelingen endret seg noe i stortingsperioden.

45 Lindstøl 1915: 625–26; Stortingsvalget 1906, *Wikipedia*. Foruten Gauslaa satt disse på Stortinget fra Nedenes Amt i stortingsperioden 1907–09: gårdbruker Peder Tjøstolfsen Aas (Samlingspartiet, valgt fra Holt krets), gårdbruker Finn Blakstad (Samlingspartiet, valgt fra Nedenes krets) og forhenværende statsråd Lars Knutson Liestøl (Venstre, valgt fra Setesdal krets). Statsminister Christian Michelsens borgerlige samlingsregjering gikk av 23. oktober 1907. Jørgen Løvland (V) ble statsminister (samtidig som han fortsatte som utenriksminister) for en samlingsregjering, som satt fram til 19. mars 1908. I 1908 dannet Gunnar Knudsen en mindretallsregjering med støtte fra De forenede norske Arbeidersamfund. Denne venstre regjeringen satt fram til 2. februar 1910.

Hans Thorvald Hansen (1854–1931). Eier: Forfatteren.
Foto: Roald Hermansen.

stod tilbake med 45 og Sosialdemokratene med 11 representanter.⁴⁶ I Nedenes amt hadde også Høyre og Frisinnede Venstre framgang og Venstre tilbakegang ved dette valget. Likevel gikk mandatet i to av kretsene, Holt og Setesdal, til Venstre. Høyre kapret derimot mandatet i Nedenes krets.⁴⁷

Hvordan gikk det i Sand krets? Her var to representanter fra Lillesand å finne: N. Chr. Gauslaa, som stilte til gjenvalg for Venstre, og skipsreder Hans Thorvald Hansen, som stilte for Frisinnede Venstre for første gang. I første valg-omgang fikk Gauslaa flest stemmer, med høyrekandidaten Bendix K. Imenæs fra Landvik på andreplass. I omvalget vant derimot Imenæs med Hansen som varamann. Som tidligere nevnt møtte Hansen på Stortinget i 1911 og 1912 under Imenæs' sykdom.

Vi skal i det følgende se nærmere på velgeroppslutningen og -atferden i Sand krets ved valget i 1909. Som vi har sett, ble Gauslaa valgt til stortingsrepresentant for perioden før, 1907–09. Han ble også valgt for de to etterfølgende periodene, 1913–15 og 1916–18, men altså ikke for 1910–12. Spørsmålene blir derfor: Hvorfor vant Høyre valget i 1909? Hvorfor nådde ikke venstremannen Gauslaa opp? Kan utfallet knyttes til det faktum at norske kvinner ved dette stortingsvalget for første gang hadde stemmerett?⁴⁸ Kan årsaken ha vært at kvinnene mobiliserte og stemte annerledes – dvs. mer konservativt – enn mennene?

46 Liste over Norges regjeringer, *Wikipedia*; Tvedt 2017, 2019. I tillegg til Venstre, Høyre og Frisinnede venstre ble Sosialdemokratene (11 representanter) og Radikale folkeparti (2 representanter) valgt inn på Stortinget i 1909. Gunnar Knudsens regjering søkte avskjed og gikk av i februar 1910, og ble erstattet av Wollert Konows samarbeidsregjering mellom Høyre og Frisinnede Venstre. Da den gikk av i februar 1912, ble den erstattet av Jens Bratlies samarbeidsregjering, som støttet seg på de samme partiene. Denne regjeringen gikk av i slutten av januar 1913.

47 Foruten Bendix Karelius Imenæs (Høyre, valgt fra Sand krets) satt disse på Stortinget fra Nedenes amt i stortingsperioden 1910–12: lærer og lensmann Tallak Olsen Lindstøl (Venstre, valgt fra Holt krets), gårdbruker Finn Blakstad (Høyre, valgt fra Nedenes krets) og forhenværende statsråd Lars Knutson Liestøl (Venstre, valgt fra Setesdal krets).

48 Kvinnenes stemmerett ved stortingsvalget i 1909 var *begrenset*: Den gjaldt nemlig bare kvinner som hadde fylt 25 år og som betalte skatt av en inntekt på minst kr. 300 på landet eller kr. 400 i byene, eller som levde i formuesfellesskap med en mann som betalte skatt. Kvinner som oppfylte disse betingelsene hadde hatt stemmerett ved kommunevalgene fra 1901. Fra og med stortingsvalget i 1915 (vedtatt i 1913) hadde kvinner over 25 år alminnelig stemmerett på lik linje med menn. Søbye & Dørum 2020.

I sin prisbelønte artikkel «De glemte kvinnevalgene» konstaterer historikerne Eirinn Larsen og Lars Fredrik Øksendal at dette valget var det store gjennombruddet for norske kvinner som politisk ressurs. Utfallet av valget – seieren til Høyre og Frisinnede Venstre – kan etter deres oppfatning direkte forklares med kvinnestemmene.⁴⁹ Men hvordan og hvorfor stemte kvinnene annerledes enn mennene? Og hvordan utgjorde kvinnene en forskjell i Sand krets?

Når det gjelder valgdeltakelsen i Sand krets, er det første vi kan merke oss at den nå som før var vesentlig høyere i ladestedet Lillesand enn på bygdene rundt. Når det gjelder *kvinnenes* valgdeltakelse, var også den høyest i Lillesand. Et oppsiktsvekkende trekk er at prosentandelen stemmeberettigede kvinner som stemte, var høyere enn for mennene. Dette slo særlig sterkt ut på grunn av et spesielt demografisk trekk. Det var nemlig – vesentlig på grunn av krisen i skipsfarten med påfølgende utflytting – langt flere kvinner enn menn hjemmehørende i Lillesand på denne tiden.⁵⁰

Hvorfor var kvinnenes valgdeltakelse spesielt høy i Lillesand? I hovedoppgaven om stortingsvalget i Nedenes amt 1909 skriver Arna Unander Høegh-Omdal at dette «er ikke lett å si». Men samtidig antyder hun at det særlig hadde med de to kandidatene fra Lillesand som stilte i første valgomgang, nemlig N. Chr. Gauslaa og Hans Thorvald Hansen, å gjøre. Det var spesielt Hansen som profitterte på kvinnemobiliseringen. Det var stor aktivitet blant såkalt *bedrestilte kvinner* i Lillesand og Vestre Moland på den tiden.⁵¹

I omvalget stod kampen mellom Gauslaa og Imenæs. Nå skjedde en *enda sterkere kvinnemobilisering* enn i første valgomgang, et trekk som forøvrig kan registreres over hele landet.⁵² Antall avlagte kvinnestemmer i Sand krets ble nesten fordoblet.

49 Larsen & Øksendal 2013: 564. Artikkelen ble i 2014 tildelt «HT-prisen» av Den norske historiske forening (HIFO) for mest nyskapende bidrag til Historisk tidsskrift i 2013.

50 Folketellingen 1910. Folketallet i Lillesand gikk tilbake fra 1508 i 1891 til 1239 i 1910. Kvinneandelen var begge årene 57 %. I 1910 bodde det 705 kvinner og 534 menn i Lillesand.

51 Høegh-Omdal 1977: 85. På følgende side er også en interessant analyse av valgfaterden i Vestre Moland. Blant annet kopler hun mennenes svikt i frammøte i til Imenæs' manglende appell.

52 Larsen & Øksendal 2013: 579

Et helt fundamentalt poeng er at velgerne – i dag som i 1909, og kvinner så vel som menn – bruker sin stemmerett når valget oppfattes som viktig.⁵³ Velgerne i Sand krets må ha oppfattet valget, og da særlig omvalget, som spesielt viktig. Og mobiliseringen var kraftig i Lillesand, der både N. Chr. Gauslaa og Hans Thorvald Hansen var hjemmehørende. I Lillesand stemte hele 84 prosent av de stemmeberettigede kvinnene, men bare 67 prosent av mennene ved omvalget.

Gauslaa tapte altså valget. Og det synes temmelig klart at de 1090 kvinnestemmene i Sand krets avgjorde valget i konservativ retning. Min næranalyse av valget støtter konklusjonene til Larsen og Øksendal, som i artikkelen om «de glemte kvinnevalgene» klart og entydig konkluderer at mandatet ville blitt tatt av Venstre uten kvinnestemmene.⁵⁴ Høyst sannsynlig ville Gauslaa ha kapret stortingsplassen dersom ikke kvinnene hadde hatt stemmerett, eller dersom de ikke hadde mobilisert så kraftig ved dette valget. Det gjaldt å ha kvinnetekke, noe Gauslaa åpenbart ikke hadde i like stor grad som sin motkandidat!

Men det var ikke bare i Sand krets at valgutfallet sannsynligvis ville blitt et annet uten kvinnestemmene. Larsen og Øksendal konkluderer også med at Høyre og Frisinnede Venstre totalt ville ha tapt 18 mandater dersom bare menn hadde fått stemme i 1909. Det konservative stortingsflertallet ville dermed gått tapt, og Wollert Konow hadde ikke kunnet danne regjering.⁵⁵ Så viktige var kvinnestemmene i 1909.

I 1912 kom Gauslaa tilbake på Stortinget. Han ble valgt med rent flertall i Sand krets, og det var derfor ikke nødvendig med omvalg. Stortingsvalget i oktober 1915 (for perioden 1916–18 samt det overordentlige, ekstraordinære storting i 1918) var siste gang Gauslaa ble valgt som fast representant til Stortinget, denne gangen ved omvalg. Dette valget var det første der kvinner hadde allmenn stemmerett på lik linje med menn. Nå utgjorde kvinnene et flertall av velgerne i Lillesand og Vestre Moland, men ikke i Høvåg. I Lillesand var kvinneoverskuddet i befolkningen som nevnt betydelig på denne tiden. Men Gauslaas sterke oppslutning tyder

53 Larsen & Øksendal 2013: 574–75

54 Larsen & Øksendal 2013: 588

55 Larsen & Øksendal 2013: 582

ikke på at kvinnene der i vesentlig grad stemte annerledes – dvs. mer konservativt – enn mennene ved dette valget.

Da stortingsvalget ble avholdt 21. oktober 1918, bare få uker før første verdenskrig ble avsluttet, stilte ikke N. Chr. Gauslaa til gjenvalg. Han hadde stilt til valg ved samtlige fem stortingsvalg fra 1903 til og med 1915, og hadde sittet på Stortinget i tre av de fem periodene, i til sammen ni år. Men nå var han ute av rikspolitikken – enn så lenge. Han kom nemlig tilbake. I årene 1922–31 var han sammenhengende vararepresentant for Aust-Agder fylke, og møtte i lange perioder på tinget.

Oppsummering

I perioden 1862–1918 kom, som vi har sett, fire menn fra Lillesandsområdet på Stortinget: Jacob Svendsen, J. A. Henschien, Hans Thorvald Hansen og N. Chr. Gauslaa. Oppmerksomheten har vært konsentrert rundt de tre som satt lengst: Svendsen, Henschien og Gauslaa. Avslutningsvis skal vi peke på noen sentrale kriterier for å bli valgt og vraket.

Stortingsvalgene ble raskt og tydelig politiserte fra slutten av 1860-årene, og det ble etablert en tydelig venstre- og høyreside på Stortinget. Dette ga seg også regionale utslag. Ett parti eller én partikonstellasjon gjorde flere ganger rent bord. Men ennå i flere år var også bosted og næring viktige kriterier for valg av representanter, særlig dimensjonene kyst–innland, by–bygd og maritime næringer i forhold til jord- og skogbruksinteresser. Fram til forrige århundreskifte mente mange at det var svært viktig at skipsfarten var representert på Stortinget. Men etter at den forsvant som amtets viktigste næring, forsvant også stortingsrepresentantene som representerte den.

Selvfølgerlig spilte personlige egenskaper inn. Alle de fire stortingsrepresentantene fra vårt område var også engasjert i lokalpolitikken, til dels i lange perioder og i mange ulike verv. To av dem hadde «politikken i blodet» – Henschiens far hadde vært stortingsmann, og Gauslaas far hadde vært ordfører.

Både Svendsen, Henschien og Gauslaa var ordførere og ble gjenvalgt flere ganger, noe som er uttrykk for en enestående posisjon i lokalsamfunnet. Men det skal likevel ikke forstås som om de hadde allmenn

oppslutning. Til det var de politiske motsetningene for store. Samtidig var det slik at rikspolitiske motsetninger ikke alltid, og til alle tider, ga seg direkte utslag i lokalpolitikken. Ledende rikspolitikere kunne være splittende ved stortingsvalg, men samtidig samlende lokalt. Uansett hadde de stor innflytelse og påvirkningskraft.

På mange måter var Gauslaa i en klasse for seg, med sine mange maktposisjoner. Han skilte seg ut i kraft av å være en av ytterst få i Lillesandsområdet med høyere utdanning. Hans erfaringer fra rikspolitikken hadde stor betydning for hans virke lokalt, som lærer, skolebestyrer og lokalpolitiker, men ikke minst som redaktør og eier av *Lillesands-Posten*. Gjennom avisen nådde hans budskap bredt ut til lokalbefolkningen.

Det at det stilte sterke lokale kandidater ved de fleste stortingsvalgene, menn som også hadde en sentral posisjon i lokalpolitikken og ellers i lokalmiljøet, virket inn på den politiske interessen og fikk velgerne til valgurnene, enten de var *for* eller *mot* den lokale kandidaten. Vi har samtidig sett at valgoppslutningen varierte sterkt i perioden 1850–1920, men generelt var økende. En annen linje vi har fulgt, er utviklingen fra indirekte valg og få stemmeberettigede, til direkte valg og allmenn stemmerett for både menn og kvinner fra 1913. Kvinnestemmene hadde avgjørende innflytelse på valgfallet i 1909.

Valgene ble mer politiserte fra 1870-årene. I tiårene på begge sider av forrige århundreskifte var store og viktige politiske saker på den nasjonale dagsorden, og de politiske partiene stod til dels langt fra hverandre. Sist på 1800-tallet gjaldt det kampen om parlamentarismen, flaggsaken og konsulatsaken. Det gjaldt også avholdssaken, unionsoppløsningen og kongevalget samt kvinnestemmeretten. De nasjonale sakene var noe stemmeberettigede i lokalsamfunnene rundt om i landet skulle ta stilling til. Gauslaa var både folkeopplyser og meningsbærer, og målbar Venstres synspunkter i disse og en rekke andre saker.

Hva med dimensjonen øst–vest på Agder, forholdet mellom Aust- og Vest-Agder fylker, og mellom byene langs kysten, særlig Arendal og Kristiansand? Dette er ikke forhold som har vært mulig å spore i det foreliggende materialet. Det kan se ut til at disse dimensjonene, og Lillesandsområdets marginalisering, først ble en realitet senere på 1900-tallet. Hva som kan forklare det, ligger utenfor tidsrammen til dette kapitlet og

vil kreve nærmere undersøkelser av valgene i hundreårsperioden 1920–2020. Men noen forklaringer, som ble antydnet innledningsvis, kan vi her i avslutningen utdype noe: Én kan være knyttet til valgordningen. Mellom 1906 og 1918 var det flertallsvalg i enmannskretser. Nåværende Lillesand kommune (den gang ladestedet Lillesand samt herredene Vestre Moland og Høvåg) var da ingen utkant, men et relativt folkerikt kystområde i Sand krets.⁵⁶ Stortingsvalget i 1921 ble for første gang gjennomført etter den valgordningen vi siden har hatt: Forholdstallsvalg i flermannskretser. I Aust-Agder fylke ble Lillesandsområdet en utkant. En viss betydning kan også utviklingen fra valg uten politiske partier, via topartisystem (med flere stortingsrepresentanter fra hvert parti) til flere partier (og gjerne bare én Aust-Agder-representant fra de største partiene) ha hatt. Det var åpenbart ikke mulig for en lillesander å bli satt på førsteplassen på de største partienes lister, og dermed oppnå fast plass på Stortinget.

Lillesands marginalisering kan også ha vært et resultat av Kristiansands vekst og Arendals tilbakegang, og det at vestre deler av Aust-Agder (med Lillesand) ble trukket mot Kristiansand med åpningen av Varoddbrua i 1956 og stamveien mellom Kristiansand og Lillesand i 1960. Ikke minst i forbindelse med diskusjonen om sammenslåing av de to fylkene i tiårene forut for 1. januar 2020, da Aust- og Vest-Agder ble til ett Agder, ble denne dimensjonen aktualisert. Men da avgjørelsen først var tatt, ble Lillesand – både på det geografiske og mentale kartet – liggende i sentrum av det nye Agder. Det har allerede påvirket – og vil sannsynligvis fortsette å påvirke – valgbarheten til kandidater fra Lillesandsområdet.

Kilder og litteratur

Kilder

Lillesand kommunearkiv. Aust-Agder museum og arkiv (AAMA).

Kjell Rosenbergs privatarkiv, Lillesand kommune.

PA-2573. Noan Christian Gauslaa, personarkiv, AAMA.

Lillesands-Posten, årganger 1870–1920.

⁵⁶ Sand krets bestod av de vestlige herredene i Nedenes amt: Herefoss, Fjære, Landvik, Eide, Birkenes, Vestre Moland og Høvåg samt ladestedet Lillesand. Byene Arendal og Grimstad (i fellesskap) og Risør valgte egne stortingsrepresentanter

Lillesands Tilskuer 1894–95, 1898, 1908.

Den vestlandske Tidende 1891.

Fylkingen 1938.

Litteratur

Arne Thomassen. (2020, 20. mai). *Stortinget.no*.

<https://www.stortinget.no/no/Representanter-og-komiteer/Representantene/Representant/?perid=ARNT&tab=Biography>

Arne Thomassen. (2020, 18. januar). I *Wikipedia*.

https://no.wikipedia.org/wiki/Arne_Thomassen

Bjørnstad, K. (1949). *Stortinget og statsrådet 1915–1945: Bd. II. De enkelte Storting*. Aschehoug.

Centrum. (2018, 16. oktober). I *Wikipedia*. <https://no.wikipedia.org/wiki/Centrum>

Christian Michelsens regjering. (2018, 16. oktober). I *Lokalhistoriewiki*.

https://lokalhistoriewiki.no/Christian_Michelsens_regjering

Gauslaa, N. Chr. [Lillesands Sparebank] (1927). *Lillesands Sparebank 1852 – 11. oktober – 1927*. Harald Lyche & Co.

Høegh-Omdal, A. U. (1977). *Stortingsvalget i Nedenes amt 1909* [Hovedoppgave]. Universitetet i Oslo.

Jorunn Gleditsch Lossius. (2020, 30. mai). *Stortinget.no*. <https://www.stortinget.no/no/Representanter-og-komiteer/Representantene/Representant/?perid=JLO>

Kristian Sundtoft. (2020, 30. mai). *Stortinget.no*. <https://www.stortinget.no/no/Representanter-og-komiteer/Representantene/Representant/?perid=KRS>

Kristian Sundtoft. (2020, 18. januar). I *Wikipedia*.

https://no.wikipedia.org/wiki/Kristian_Sundtoft

Larsen, E. & Øksendal, L. F. (2013). De glemte kvinnevalgene. *Historisk tidsskrift*, 92(4), 563–590. https://www.idunn.no/ht/2013/04/de_glemte_kvinnevalgene

Lindstøl, T. (1914a). *Stortinget og statsraadet 1814–1914. Biografier* (Bd. I, del I). Steen'ske bogtrykkeri.

Lindstøl, T. (1914b). *Stortinget og statsraadet 1814–1914. Biografier* (Bd. I, del II). Steen'ske bogtrykkeri.

Lindstøl, T. (1914c). *Stortinget og statsraadet 1814–1914. De enkelte storting og statsraader* (Bd. II, del I). Steen'ske bogtrykkeri.

Lindstøl, T. (1915). *Stortinget og statsraadet 1814–1914. De enkelte storting og statsraader* (Bd. II, del II). Steen'ske bogtrykkeri.

Liste over Norges regjeringer. (2018, 16. oktober). I *Wikipedia*.

https://no.wikipedia.org/wiki/Liste_over_Norges_regjeringer

Liste over stortingsrepresentanter 1892–1894 (2020, 12. februar). I *Wikipedia*. https://no.wikipedia.org/wiki/Liste_over_stortingsrepresentanter_1892%E2%80%931894

- Moderate Venstre. (2018, 16. oktober). I *Wikipedia*. https://no.wikipedia.org/wiki/Moderate_Venstre
- Rosenberg, K. (1990). *Lillesand historie I. Mennesker, by og boliger*. Lillesandsposten.
- Stangeby, K. (2011). *Hansen & Narvesen 100 år*. Hansen & Narvesen.
- Statistisk sentralbyrå. *Valgmandsvalgene og Storthingsvalgene 1815–1885* [Statistikk]. https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_iii_219.pdf
- Stortingsvalget 1906. (2018, 16. oktober). I *Wikipedia*. https://no.wikipedia.org/wiki/Stortingsvalget_1906
- Søbye, E. & Dørum, K. (2020, 2. januar). Stemmerettens historie i Norge. I *Store norske leksikon*. https://snl.no/Stemmerettens_historie_i_Norge
- Sødal, T. (2013). *Høvåg. Gårds- og slektshistorie: Bd. 1*. Portal forlag.
- Torjus Værland. (2018, 26. oktober). I *Wikipedia*. https://no.wikipedia.org/wiki/Torjus_V%C3%A6rland
- Tvedt, K. A. (2017, 10. november). Mandatfordeling på Stortinget 1882–1936. I *Store norske leksikon*. https://snl.no/Mandatfordeling_p%C3%A5_Stortinget_1882-1936
- Tvedt, K. A. (2019, 31. oktober). Stortingsvalg – resultater 1882–2017. I *Store norske leksikon*. https://snl.no/Stortingsvalg_-_resultater_1882-2017#-Stortingsvalg_1906-1915
- Udjus, V. (2018, 28. november). Dette er vinneren av ett Agder [Kommentar]. *Fædrelandsvennen*. <https://www.fvn.no/mening/kommentar/i/oE87xo/dette-er-vinneren-av-ett-agder>
- Worm-Müller, J. S. (1935). Fra klipperen til motorskibet. I F. Scheel & J. S. Worm-Müller, *Den norske sjøfarts historie*, s. 235–705. Oslo: Steenske Forlag.